

tot het Huis in 1571 ophoudt te bestaan. Wijst dat er niet op, dat de necrologie een eigen leven leidde, dit sinds de beginjaren van het Huis gedaan had en een van de bronnen was welke Ahrweiler voor zijn oudste historie benutte en Van Tricht gebruikte toen hij het hiaat tussen 1493 en zijn eigen werkzaamheid moest vullen?

Johanna Kossmann-Putto

Alosti in Flandria anno M^oCCCC^oLXXIII. Facsimile van de drie oudste Zuidnederlandse drukken (Aalst 1473). Met een inleiding door K. Heireman (4 dln in verzamelband; Aalst-Brussel, 1973).

In 1973 werd te Aalst en te Brussel het verschijnen herdacht van de eerste, dateerbare én localiseerbare, typografische boekwerken die ooit in België verschenen zijn (hetzelfde jaar als de eerste gedateerde drukken in Nederland). Ze waren het werk van Dirk Martens (1446/7-1534), de grote Vlaamse drukker-humanist uit de beginperiode van de boekdruk-kunst. Van Dirk Martens kennen wij inmiddels een tweehonderdvijftigtal verschillende uitgaven. Drie daarvan, uit het aanvangsjaar 1473, werden heruitgebracht als afzonderlijke fascikels in een verzamelcassette, onder de gezamenlijke titel *Alosti in Flandria anno M^oCCCC^oLXXIII*, en voorafgegaan door een inleidende bijdrage (als vierde fascikel). Het gaat hier om een anastatische herdruk op initiatief van het Aalsterse Dirk Martenscomité, de Koninklijke Bibliotheek Albert I en het Gemeentekrediet van België. De titel gaat terug op het colofon van het eerste der herdrukte boeken.

Heruitgegeven wordt vooreerst het allervroegste Zuidnederlandse drukwerk, het *Speculum conversionis peccatorum* van de Kartuizer Dionysius van Leeuwen of van Rijkkel (1402/3-1471), veelschrijvend auteur van een honderdtachtig werken en werkjes over verlerhande onderwerpen. Het in 1473 voor het eerst gedrukte werk bevat, in dialoogvorm, een oproep tot bezinning in de laatmiddeleeuwse maatschappij.

Op het titelblad van het inleidingsdeeltje wordt vervolgens het *Manuale de salute sive aspiratione animae ad Deum* vermeld, vermoedelijk het tweede druksel uit Martens' atelier. Het is een middeleeuwse compilatie uit de kerkvaders, waaronder vooral Augustinus naar voren treedt (hetgeen de toewijzing aan de bisschop van Hippo met zich meebracht). Het laatste gedeelte van het boek bestaat uit allerlei toevoegsels. Aangezien er geen colofon met een expliciete datum opgenomen is, zijn het voornamelijk het lettertype en de drukkenmerken die een datering op het jaar 1473 toelaten.

Het derde werkje is het *De duobus amantibus* (of *Euryalus et Lucretia*) van Aeneas Silvius Piccolomini (1405-1464). Het was een novelle van de latere paus Pius II, uit de tijd (1444) toen hij nog werkzaam was in de kanselarij van koning (nadien keizer) Frederik III. De tekst was erg verspreid en kende wel een zestigtal incunabeldrukken. In dit geval biedt een colofon ons andermaal plaats en datum van de Aalsterse uitgave.

De inleidende tekst (25 blz.) is van de hand van K. Heireman S.J., bibliothecaris van het Lessius Universitair College te Leuven; een Franse, Duitse en Engelse vertaling ligt eveneens voor. Achtereenvolgens komen ter sprake de opmaak van het drukwerk, de letterkast gevuld met letters van het type *gotica rotunda* of *venetica* (merkwaardig zijn de afgevielde y's, als v gebezigd), de katernen, het papier en de watermerken, de puncturen, de drukpers. Na deze meer technische beschouwingen, die telkens op vakkundige wijze benaderd werden, wordt nog een kort woord gewijd aan de datering, en een wat omstandiger onderzoek aan de drukker van deze drie werken, die Heireman vereenzelvt met Dirk

RECENSIES

Martens (dus zonder de medewerking van Jan van Westfalen, zoals gewoonlijk aangenomen wordt).

Deze feestuitgave, die trouwens niet in de boekhandel verkrijgbaar is, is bedoeld voor diegenen 'die doorheen de bonae litterae zoeken naar humanitas'. Voor de geïnteresseerde in problemen van tekstherstelkritiek en tekstoverlevering, vooral bij geschreven teksten, is er in deze drie anastatische reproducties ook nog wel iets anders te vinden. Het is inderdaad opvallend hoe zovele problemen van tekstherstelkritiek, uit de 'handschriftelijke' bronnen, hier evenzeer aan bod komen.

De uitvinding van de boekdrukkunst betekende natuurlijk een grote vooruitgang tegenover de moeizaam handgeschreven vermenigvuldigingsmethodes van het handschrift: dat hoeft niet herhaald te worden. Van bepaalde drukken van Dirk Martens is bekend dat de oplage bestond uit duizend exemplaren. Het verrast echter ons, die gewend zijn aan het moderne drukkersbedrijf, te vernemen dat het atelier van Dirk Martens in de beginperiode een hele dag, soms zelfs twee dagen nodig had om één bladzijde te zetten en te drukken. Dat is dan weer trager dan de copiïst het kon!

Het treft ons ook hoe bij deze herdruk het probleem van het drukklare, én drukbare, exemplaar zich stelde (men koos voor het *Speculum conversionis peccatorum* het exemplaar uit het O.L.Vrouwcollege te Antwerpen, voor beide andere werken de incunabels uit de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: vergelijk *De vijfhonderdste verjaring van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Catalogus van de tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek Albert I* (Brussel, 1973) 117-121), met andere woorden de vraag naar het best bruikbare (bijvoorbeeld inzake het handwerk van de verluchter) onder de bewaarde exemplaren, zelf slechts een gedeelte van de oorspronkelijke oplage. Men denkt hierbij spontaan aan de bekommernis van de copiïst (én van de hedendaagse onderzoeker) om van een tekst, die in verscheidene handgeschreven originelen ontstond, het meest authentieke manuscript als legger te kiezen. Anderzijds, vermits deze drukwerken eigenlijk gelijk te stellen zijn met apografen van een geschreven origineel, en er bij het vervaardigen ervan zetfouten (copieerfouten!) kunnen ingeslopen zijn, komt men ook tot het besef dat de herdrukker, in tegenstelling tot de copiïst van voorheen, de mogelijkheid miste om tot correctie over te gaan op grond van een variëteit in een andere codex.

Vervolgens, net als de copiïst zich zorgen moest maken over de kwaliteit van de beschrijfstof, en bijvoorbeeld over het uitlopen van de inkt op het ondeskundig voorbereide perkament, zo stelde zich bij deze herdruk evengoed de vraag naar het gepaste drukpapier, om te zorgen voor een verantwoorde weergave van de oorspronkelijke druk. Er is meer. 'Paleografische' problemen duiken evenzo op voor de oningewijde lezer die, zoals in deze drie incunabels, te maken krijgt met het veelvuldig inlassen van *tituli* ter vervanging van sommige woorddelen (bijvoorbeeld *miē* voor *misericordie*), of met conventionele tekens voor de uitgangen *us*, *ur of rum*, voor *cum of con*, voor *et, sed, que, quam*, voor de voorzetsels *per, prae* en *pro*. Anderdeels verwijzen ook de verbonden schrijfwijze voor de *st*, het dubbele letterteken voor de medeklinker *r*, de letter *i* die vaak geen diakritisch teken krijgt, de verschillende grafemen voor de punt als interpunctieteken, en het ontbreken van de eindlijn-verbindingstekens, naar de handschriften. Hetzelfde geldt voor de bladspiegel, hier met opzet zo nauw mogelijk bij de geplogenheden uit de tijd van Dirk Martens aanleunend, en die met zijn brede kantlijn - in verhouding tot de zetspiegel - terugwijst naar het traditionele invoegen van randglossen in de handschriften.

De activiteit van de illuminator bij deze vroege drukwerken herinnert ons, insgelijks, sterk aan het scriptorium. Inderdaad, ook hier komt de rubricator tussen bij het invullen van initialen en paragraaftekens, en bij het versieren van kleinere beginletters met een rode

aanstropping. Ook dat kon aldus een aanleiding zijn tot copieerfouten of grafische fouten. Treffend, in dit verband, is dat in de *Historia de duobus amantibus* wel rubricatie voorkomt, terwijl de lombarden echter niet ingevuld zijn: deze moesten, op hun beurt, aangebracht worden met de oude xylografische technieken, overgenomen uit het blokboek. Zulks is ditmaal niet gebeurd.

Gezien de identieke problemen van tekstherstelkritiek, in handschriften én wiegedruken, bieden soortgelijke facsimile-uitgaven de gelegenheid om enkele voorschriften en criteria terzake, uit de historische methode, eens te herdenken met het oog op deze wijze van tekstoverlevering, en om ons ervan bewust te worden dat onze tekstkritische methodes tot nogtoe al te zeer op de handschriften afgestemd waren. Afgezien daarvan, moet nog gezegd worden dat deze reproducties, over het algemeen genomen, technisch zeer goed geslaagd zijn, behoudens enkele bladzijden, zowel in het *Speculum conversionis* (cvii of cxxv), het *Manuale* (9 en 13) of de novelle van Enea Silvio (22-23).

Bij deze belangwekkende herdenking werd een gelukkig initiatief genomen, dat ons in staat stelt hernieuwd kennis te maken met de drukunst van die eerste jaren, in de Zuidelijke Nederlanden.

E. van Mingroot

Rolf Glawischnig, *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584. Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI.* (Schriften des Hessischen Landesamtes für geschichtliche Landeskunde, XXXVI; Marburg: N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, 1973, 274 blz., DM 38.-).

Het mag slechts toeval heten dat Jan van Nassau, de eerste Nassau die in 1267 als elect van Utrecht in de Nederlanden optrad, in de Nederlandse geschiedschrijving onder dezelfde naam staat ingeschreven als degene die nadien stamvader zou worden van stadhouders en monarchen in respectievelijk de Statenbond der Zeven Verenigde Noordelijke Provinciën en het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden.

Om begrijpelijke redenen is de persoon van graaf Jan van Nassau (1536-1606) in deze geschiedschrijving vrijwel enkel beoordeeld naar zijn optreden en werkzaamheden gedurende zijn verblijf in de Nederlanden van 1577-1580. In tegenstelling tot zijn broers Willem, Lodewijk, Adolf en Hendrik van Nassau, die uit eigen beweging hun ideële én materiële belangen met inzet van hun beste krachten, vermogen én leven in de Nederlanden zochten, scheen deze tweede zoon van Willem de Rijke en Juliana van Stolberg aanvankelijk een directe bemoeienis met de Nederlandse Opstand ontzegd; niet de Nederlanden, maar de Nassause erflanden rond Dillenburg vormden immers vooralsnog het terrein, waarop deze 'Johan VI, de Oude, graaf van Nassau, Katzenellenbogen Vianden en Dietz' sinds de dood van zijn vader (1559) en vooral na het sneuvelen van zijn jongere broers Adolf (1568), Lodewijk en Hendrik (1574) zijn persoonlijke activiteit onmisbaar wist. Pas vanaf het moment dat hij zich door Willem van Oranje tot rechtstreekse inmenging in gebeurtenissen en ontwikkelingen binnen de Nederlanden laat overhalen, vallen de persoon en de betekenis van Jan van Nassau binnen het gezichtsveld van de Nederlandse geschiedschrijving, die hem tot op de dag van vandaag - met name op instigatie van L. P. van de Spiegel (1783) en P. J. Blok (1886) - ietwat vanzelfsprekend en lichtvaardig wenst te vereenzelvigen met de totstandkoming van de door hem - als eerste - ondertekende Unie van Utrecht. Juist de omstandigheid dat dit op 23 januari 1579 gesloten 'krijgsverbond *ad hoc*' (J. Huizinga) nadien met terugwerkende kracht en zonder wijziging zou evolueren tot het funda-